

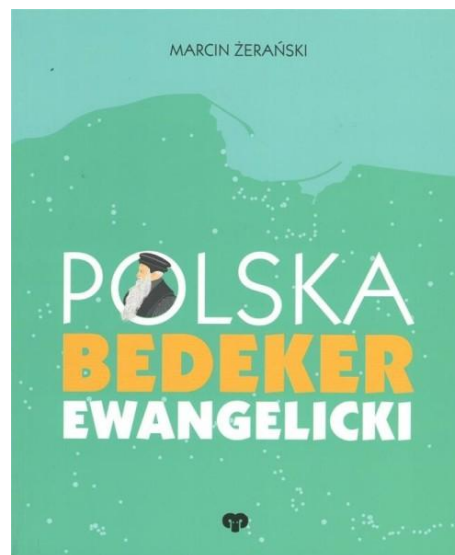
Aneta M. Sokół

Marcin Żerański, *Polska. Bedeker ewangelicki*, Pracownia na Pastwiskach, Cieszyn 2017, ss. 288.

Polska jest krajem wielowyznaniowym, chociaż w proporcjach niewspółmiernych, bardziej zapewne wyrazistych w przeszłości niż obecnie. Od czasów Reformacji na ziemiach polskich obecni są luteranie i ewangelicy reformowani, od XIX wieku także metodyści¹. W rodzimej przeszłości można odnaleźć ślady braci czeskich, morawskich czy braci polskich. Specyfikę ewangelicyzmu kształtującego się w ciągu wieków na obecnie polskich terenach wyznaczały przy tym uwarunkowania polityczne oraz narodowościowe przyczyniając się do powstania odmiennych tradycji kościelnych, obyczajowych, po kulturowe w poszczególnych regionach. Współcześnie polscy ewangelicy – spadkobiercy nie tylko rodzimych, ale również wyznawców przybyłych z innych krajów, w stosunku do czasów minionych stanowią niezbyt liczną grupę wiernych skupionych w Kościołach ewangelicko-augsburskim, ewangelicko-reformowanym oraz ewangelicko-metodystycznym, używając tylko część spośród przetrwałych kościołów czy innych budynków wzniesionych w przeszłości na potrzeby konfesji.

Jaki wygląda zachowana ewangelicka architektura na terenie Polski? Jakie są oznaki pamięci o protestanckiej przeszłości zapisanej w pejzażu kulturowym kraju? I w jaki sposób użytkowane są „ewangeliczne miejsca” po nieistniejących obecnie wspólnotach, parafiach i społecznościach wiernych? O tym wszystkim możemy dowiedzieć się z najnowszej książki Marcina Żerańskiego, autora i wydawcy przewodników turystycznych, założyciela wydawnictwa „Pracownia na Pastwiskach”, twórcy serii przewodnikowych publikacji ukazujących luterancki wizerunek wybranych miast polskich, w tym Wisły czy Cieszyna². Jak zaznaczył autor we wstępie, *Polska. Bedeker ewangelicki* to „historyczne i współczesne wędrówki po miejscach związanych z ewangelikami (protestantami) na obecnych ziemiach polskich”, z towarzyszącym im zamysłem ukazania różnorodności protestanckich tradycji architektonicznych współtworzących kulturowy dorobek przeszłości w wymiarze lokalnym oraz całościowym. To także swoista opowieść o ewangelickich losach, z przypomnieniem sylwetek pastorów, działaczy czy twórców piśmiennictwa, zapisanych nie tylko w konfesyjnej pamięci, z uwzględnieniem ciekawostek czy zapomnianych wydarzeń odnalezionych w biografiami, dokumentach i ogólnym przekazie historii. To jednocześnie książka przystępnie napisana, zachęcająca do lektury bezpośrednią narracją, która może stanowić uzupełnienie turystycznych tras i samodzielnych wędrówek po kraju.

Ciekawie zaprojektowana została szata graficzna książki podporządkowana przewodnikowym treściom. W powiększonym w stosunku do standardowego formacie, na około 300 stronach omówionych zostało prawie sto miejscowości z obecnych terenów Polski. Niewielkie teksty poświęcone miastom, ale także pomniejszym miejscowościom, wzbogacone zostały autorskimi rysunkami kościołów, pomników, mapkami, planami, po inne symbole związane z konfesją. Teksty uzupełniane są wyróżnionymi dodatkowo dopowiedzeniami czy historycznymi komentarzami dotyczącymi opisywanej przeszłości. Można zaznaczyć, że ze względu na charakter publikacji na szczególną uwagę zasługują liczne mapki pokazujące rozmieszczenie świątyń, zborów, pomników oraz innych miejsc zlokalizowanych w poszczególnych regionach (np. Szlak Osad Braci Czeskich czy Kujawski Szlak Ewangelicki). Na mapkach znajdziemy historyczne, jak i współczesne miejsca

¹ Metodyści wywodzą się z Kościoła Anglikańskiego, opierając się na sformułowaniach doktrynalnych Johna Wesleya (1703-1791), teologa i kaznodziei przebudzeniowego; na ziemiach polskich obecni są od XIX wieku, od lat międzywojennych tworząc Kościół Ewangelicko-Metodystyczny w Polsce.

² Marcin Żerański jest autorem i wydawcą przewodników: *Ewangelicy w Cieszynie. Przewodnik turystyczny* (2009); *Ewangelicy w Węgrowie. Przewodnik turystyczny* (2009); *Ewangelicy w Wiśle* (2010); *Szlak ewangelicki w Słupsku* (2011).

związane z dziedzictwem protestanckim na ziemiach polskich, trwaniem ewangelickich konfesji oraz dochowaniem pamięci o lokalnych wspólnotach.

Główną część książki poprzedza dodatkowo kalendarium dotyczące dziejów ewangelicyzmu na ziemiach polskich, z uwzględnieniem faktów, wydarzeń i dat, które prowadziły do ukonstytuowania się pierwszych zborów, z czasem lokalnych struktur kościelnych, po powstanie w kolejnych stuleciach trwalszych ram organizacyjnych ewangelickich Kościołów. Zwłaszcza dla postronnych czytelników pomocne mogą okazać się zamieszczone na wstępie ogólne wiadomości dotyczące protestanckiej doktryny wiary, Kościołów ewangelickich istniejących obecnie w Polsce, po inne szczegóły dotyczące wyznaniowych tradycji nielicznej obecnie wspólnoty.

Miejscowości związane z ewangelikami, wraz z wyróżnionymi szlakami i obiektami wartymi obejrzenia, zaprezentowane zostały w czterech częściach odpowiadających poszczególnym strefom geograficznym na mapie kraju – od Polski północno-zachodniej po południowo-wschodnią. Autor przedstawia przy tym własny wybór miast i miasteczek, w tym również mało znanych ale istotnych na tle wyznaniowej przeszłości. Jednocześnie poznajemy dzieje protestantyzmu kształtującego się w ciągu wieków na polskiej ziemi; w autorskich komentarzach towarzyszących prezentowanym zabytkowym miejscom odnaleźć można losy poszczególnych konfesji zapisane w lokalnej pamięci, w ogólnym przekazie historycznym, oraz przetrwałe w materialnym dziedzictwie zachowanym w różnym stopniu do naszych czasów.

Pierwsza część, dotycząca Polski północno-zachodniej, ukazuje miejsca związane z szerzeniem się Reformacji w księstwach pomorskich (Bytów, Słupsk, Trzebiatów), w Wielkopolsce (Poznań, Wschowa) i na Pomorzu Gdańskim. Pośród ciekawostek przypomniane zostało, że już w 1518 roku w gdańskim kościele Mariackim wygłaszane były luterzańskie kazania, że w tej katolickiej obecnie świątyni w czterystuletnią rocznicę urodzin Marcina Lutra postawiona została statua Reformatora ufundowana przez miejscowych wiernych. Wśród protestanckich wędrówek znalazły się miasta związane z obecnością braci czeskich w Wielkopolsce, przybyłych w XVI wieku po wygnaniu z Czech przez Habsburgów („Leszno. Tu schronili się bracia czescy i luteranie”), a także miejsca przypominające o mennonitach – protestantach z Fryzji, którzy osiedlali się nad Wisłą z czasem stając się częścią Kościoła ewangelickiego, po których zachowały się domy modlitwy, cmentarze i zagrody, tworzące obecnie Szlak Mennonitów na Żuławach Wiślanych.

Na terenie Polski północno-wschodniej – na Mazurach, zachowały się parafie z czasów Prus Książęcych, pierwszego luterńskiego państwa w świecie utworzonego na gruzach Zakonu Krzyżackiego (1525). Wiele mazurskich kościołów po 1945 roku stało się jednak własnością katolików, przede wszystkim z powodu powojennego exodusu Mazurów do Niemiec. W przedstawionych w przewodniku miastach, takich jak Elk, Kętrzyn czy Kwidzyn, górują dawne luterzańskie świątynie pamiętające czasy XVI-wiecznej świetności konfesji, a w Olsztynku dawny kościół ewangelicki jest obecnie Salonem Wystawowym. W przeszłość mazurską wpisane są dzieje ruchu gromadkarskiego szerzącego się w XIX wieku w Kościele ewangelickim w Prusach, nawiązującego do pobożności pietystycznej, stanowiącego jednocześnie formę obrony rodzimej religijności Mazurów. Jednym z głównych ośrodków mazurskich gromadkarzy było Szczytno, gdzie parafia luterńska przetrwała i w dalszym ciągu odbywają się luterzańskie nabożeństwa. Z ewangelickimi parafiami związane są również losy znanych obrońców języka polskiego na Mazurach, zasłużonych dla polskiego piśmiennictwa, ale przede wszystkim luterzańskich pastorów zabiegających o możliwość pielęgnowania wiary przez mazurskich wiernych w rodzimym języku – Gustaw Gizewiusz i Krzysztof Mrongowiusz.

Bedecker ewangelicki może być zachętą do odwiedzenia miast w różny sposób odzwierciedlających przeszłość protestancką, czego przykładem jest Węgrów na Podlasiu, w przeszłości macierzysty zbor warszawskich ewangelików współtworzony przez kalwinów i arian, po współczesną obecność parafii luterńskiej w tym mieście. Wśród przedstawionych miast noszących protestanckie ślady znalazły się także Toruń, Olsztyn czy Morąg.

Na mapie Polski południowo-wschodniej wyróżnione zostały miejsca związane z okresem świetności protestantyzmu w Małopolsce, gdzie miejscowa szlachta zakładała zbory reformowane skłaniając się ku szwajcarskiej linii Reformacji. Przypomniane zostały miasta założone przez Mikołaja Reja, znanego pisarza, ale także ewangelickiego teologa zaangażowanego w rozwój swojego Kościoła, patronującego powstaniu nowych parafii w Nagłowicach czy Rejowcu³, nieistniejące ośrodki ewangelików w podkrakowskich

---

³ W książce zamieszczona została specjalnie przygotowana mapka „Zbory ewangelicko-reformowane założone przez Mikołaja Reja” (s. 191).

miejsowościach, po Pińczów, gdzie funkcjonowało pierwsze w Polsce gimnazjum reformowane. Na południu kraju zachowały się ślady po braciach polskich, w tym zapomniane kaplice w niewielkich miejscowościach oraz inne miejsca czy symbole przetrwałe w krajobrazie („Lusławice. Socyn u Pendereckiego”). W czasie odrodzenia ewangelicyzmu na terenach Rzeczypospolitej, po okresie kontrreformacji i prześladowań, w różnych uwarunkowaniach i okolicznościach powstały parafie w Krakowie, Lublinie czy Łodzi.

Ostatnia część dotyczy Śląska i ziem pobliskich. Przewodnik prowadzi nas po miastach związanych z szerzeniem się Reformacji w księstwach dolnośląskich (Brzeg, Legnica, Oleśnica) oraz miejscowościach świadczących o trwaniu luteranizmu pod rządami Habsburgów na śląskiej ziemi. Poznajemy okoliczności powstania kościołów w Jaworze i Świdnicy, po dzień dzisiejszy budzących podziw. W Jeleniej Górze zachował się jeden z kościołów „łaski” powstałych na mocy umowy zawartej pomiędzy królem Szwecji a cesarzem Austrii (1707), obecnie nienależący do ewangelików. Ciekawostką jest, że wzniesiony został na wzór sztokholmskiego kościoła św. Katarzyny. Na kartach książki po raz kolejny przypomniane zostały nie wszystkim zapewne znane okoliczności powstania kościoła Jezusowego w Cieszynie – jedynego kościoła „łaski” pozostającego w rękach właścicieli. Śląscy ewangelicy po 1742 roku znaleźli się w obrębie państwa pruskiego (poza Śląskiem Cieszyńskim), funkcjonując z czasem pod protekcją władz państwowych. Wśród miejsc ukazujących bogactwo śląskiego ewangelicyzmu znalazły się ośrodki związane z obecnością wyznawców czeskich (Nowa Sól), odrodzone parafie na Górnym Śląsku (Pszczyna, Tarnowskie Góry), po zbory śląskocieszyńskie, które powstały dzięki równouprawnienia wyznań wprowadzanemu przez Habsburgów.

Główna uwaga w przewodniku skupiona została na kościelnej architekturze, losach wspomnianych kościołów, domów modlitw czy innych religijnych obiektów. Przedstawiane są pokrótce okoliczności budowy świątyń, ich fundatorzy, architekci, po style architektoniczne oraz szczegóły dotyczące wystroju. Autor przedstawia zasady organizacji sakralnej przestrzeni w protestanckich kościołach – ołtarze ambonowe (m.in. w Oleśnicy, Pokoju, Turku) czy charakterystyczne dla wnętrz świątynnych empory, ale również bogate zdobnictwo kościołów zachowane na Dolnym Śląsku czy renesansowych świątyniach na Pomorzu („Wysiedle i Ostre Bardo. Z przekory na bogato”). Poznajemy różnorodność protestanckiej architektury – od najstarszych kościołów budowanych na fundamentach zamkowych (Człuchów), poprzez wiejskie charakterystyczne kościoły szkieletowe („Hubertowo i Nowe Dwory. Ze szkieletem na wierzchu”), neogotyckie budowle projektowane przez Karla Friedricha Schinkla, czołowego architekta kościołów unijnych wznoszonych w Prusach, po symboliczne i okazałe, jak kościół Świętej Trójcy w Warszawie.

Wiele spośród protestanckich kościołów po 1945 roku stało się własnością katolików, niektóre zmieniły swoje przeznaczenie pełniąc obecnie funkcje galerii, muzeów czy bibliotek. W przewodniku odnotowane zostały ciekawostki dotyczące wznoszenia luteranckich kościołów, jak okoliczności budowy kościołów „pokoju”, powstałych w przeciągu roku z nietrwałych materiałów, czy inne historie o determinacji wiernych dążących do posiadania własnego miejsca modlitwy i kultu (Skarszewy). Jak się również okazuje, w wielu miastach, takich jak Bydgoszcz, Szczecin, Poznań czy Łódź przed wojną ewangelicy użytkowali nawet po kilkanaście kościołów, z których większość obecnie należy do katolików. Nieczynne świątynie protestanckie możemy ponadto obejrzeć w skansenach, parkach etnograficznych oraz na szlakach dawnej architektury.

Na kartach książki pojawiają się sylwetki ewangelików, znanych nie tylko współwyznawcom. Wspominani są luteranscy pastory – tłumacze Biblii, Lutra, twórcy literatury religijnej, w tym Jan i Hieronim Maleccy z Ełku, drukarze i wydawcy z kręgu Albrechta Hohenzollerna, pisarze-kaznodzieje wywodzący się z Komorzna na Górnym Śląsku (m.in. Samuel Ludwik Zasadus), po wspomnianego już jednego z największych XVI-wiecznych polskich pisarzy – Mikołaja Reja. W galerii osób związanych z dziejami ewangelicyzmu odnajdziemy m.in. Jana Kolberga, etnografa i badacza polskiego folkloru, Matkę Ewę z Bytomia, ewangelicką diakonisę z Miechowic, działaczy mazurskich z Działdowa (Emilia Sukertowa-Biedrawina); towarzyszyć ponadto lekturze będą ewangelickie epizody zahaczające o postacie znane z historii, jak m.in. Piłsudski, Bismarck czy poeta Tadeusz Różewicz.

Cenną zaletą przewodnika jest uwzględnienie aktualnych wiadomości o ewangelickich pomnikach, muzeach, wraz z Muzeum Reformacji w Mikołajkach, po ekspozycje muzealne w poszczególnych regionach oraz szlaki turystyczne obejmujące przetrwałe obiekty.

Bedeker... Marcina Żerańskiego to publikacja o ewangelickim bogactwie zachowanym na ziemiach polskich, przede wszystkim materialnym, architektonicznym i kulturowym. To również pierwsza tego typu publikacja o przeszłości ewangelików i miejscach z nimi związanych, wartych poznania, ukazanych w aspekcie konfesyjnych losów, wydarzeń i rodzimej historii, opowiedzianych przy tym ze znanstwem tematu.

Bedecker... to jednocześnie nawiązanie do pewnego typu przewodnikowych publikacji, zachęcających dzięki specjalnemu znakowaniu gwiazdkami do odwiedzania miejsc szczególnie ciekawych. To książka przyjazna dla wszystkich zainteresowanych, która może zachęcać do konfesyjnych wędrówek, odkrywania protestanckich dziejów i do poznania miejsc ukrytych za autorskimi rysunkami i formą gawędy o wyznaniowych losach.

Wydany w jubileuszowym Roku Reformacji *Bedecker...* to w pewnym sensie publikacja symboliczna, która prezentuje ewangelickie dziedzictwo w czasie rocznicowym, miejsca i zabytki towarzyszące obchodom 500-lecia protestanckiej obecności na terenach Polski.

W zakończeniu książki zamieszczony został wykaz miejsc na terenie kraju, dzięki którym można zdobyć odznakę PTTK „Szlakiem protestantyzmu w Polsce”, przygotowaną dla uczczenia Jubileuszu Reformacji.

Książkę można kupić m.in. w księgarni „Warto” w Cieszynie.